

מודעות לשונית ונורמטיביות אצל עודד בורלא

הבלק התרמש וחזם חפונות

— וסירן בצרבול מנירים ודומות —

שמחם לב? גם זה שיר. המלים משונות —

אך טילים — — —

(ע' בורלא, 'משחק מלים', נמילי ושירים ועוד, תל-אביב 1972)

מעטים הם סופרי הילדים, המקדישים חלק מכתביהם לעיון בשאלות לשון. אברהם שלונסקי ועודד בורלא מרבים לעסוק בכך. שאלות הלשון עולות אצלם במכוון ובאקראי שוב ושוב, והם דנים בהן באותו כובד ראש שבו הם דנים בכל הנושאים האחרים.¹ כתיבתם בנושאים אלה נובעת ממודעותם הגדולה לענייני לשון ומהתייחסותם אל הלשון לא רק ככלי לכתיבה אלא כנושא ראוי לדין בפני עצמו. במאמר הזה בחרנו להתייחס ליצירותיו של עודד בורלא, שבהן בולטים מודעותו הלשונית ועיסוקו הענייני בנורמטיביות בלשון. בורלא הוא המספר. הוא האחראי לכל הכתוב בספריו. מצד אחד הוא מנסח דברים המעידים על ערנותו הגדולה לענייני לשון. מן הצד האחר הוא המורה המתקן. הוא שם דברים שגויים בפי אחרים, כדי שהוא או דמות אחרת בסיפור יוכלו לתקן ולהעמיד את האחרים על טעותם. ושני צדדים אלו תלויים זה בזה: אלמלא מודעותו הגדולה לענייני לשון, ספק אם היה כותב עליהם במכוון, לעתים כה תדירות.

רוב גיבוריו של בורלא הם חיות וילדים.² הן החיות והן הילדים משקפים את עולם הילדים העשיר בדמיון ובהמצאות לשוניות ולא-לשוניות. בורלא מיטיב לתאר עולם זה בלי שום מגמות התייחדות.³ אוצר מלותיו עשיר ומשפטיו שלמים ותקינים. מדי פעם הוא מגלגל בכתיבו משפטים ומלים שילדים עשויים לאמרם, כגון:

— אף פעם לא שמעתי רעש ממין כזה — מרובע.⁴ (אומרת נמילי ב'הרפתקאות נמילי', עמ' 34).

— רעש מרובע??? שאל הנחש בתימהון.

— כן. לא! — רעש מרובע — כפול ארבע! ארבע פעמים אותו רעש!

- 1 ראה מאמרי 'הלשון העברית כנושא בשרי ילדים', מחקרים בספרות ילדים בעריכת מירי ברון ומאיה פרוכטמן, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 207-236.
- 2 בספר 'קמיורה' הגיבורים הם בני השבט הנידח, שאינם יודעים עברית, כמוכך, ועודד מלמדס.
- 3 ראה: אברהם שלונסקי, ילקוט אשל, תל-אביב 1960, עמ' 154-159.
- 4 הדוגמות מובאות כאן בכתיב חסר ניקוד. כל הטקסטים של בורלא מנוקדים.

'מרובע' בלשון המבוגרים הוא צורה גאומטרית בעלת ארבע צלעות, ובהשאלה, בלשון הדיבור, 'אדם שפועל תמיד לפי הנורמה המקובלת'. הנמלה יוצרת, כפי שממציאים גם ילדים, את המלה 'מרובע' בהוראת 'כפול ארבע'.⁵

ודוגמה אחרת: חמוריקו שואל את חמורון (חמורלה, חמוריקו וחמורון, עמ' 22): 'למה אתה הולך אחורנית?' תשובת החמורון היא: 'זה הקדימה של הזנב שלי...'. תגובה זו, שאחורנית? זה 'קדימה של הזנב' משקפת תפיסה ילדותית שכיחה הנובעת מהתפתחות מושגי המרחב של הילדים. הוא הדין בדברי הָלמור (צופיתי, עמ' 35): 'עכשיו זה אחר כך של מקודם...!' המשקפים את התפתחות תפיסת הזמן אצל הילדים. המצאותיו הלשוניות של בורלא, במיוחד בשמות, מתאימות למה שילדים ממציאים. הוא שואב מלשון הילדים עצמה ומעשיר בכך את לשונו מבלי שירד לרמה של התיילדות, היינו דיבור ילדותי מכוון, דל במלים ופשוט כמבני המשפטים. בלשון שלו עצמו כמספר לא נמצא זכר או רמז ללשון ילדותית. ההמצאות והחידושים נעשים בעקיפין כמייצגים את לשון החיות הקטנות או את לשון בני הארץ הפרימיטיבית קמורה, שאליה התגלגל. בכך הוא מבצע הלכה למעשה את עקרון ההעשרה ההדדית שעליו מדובר בספרות שנכתבה על כתיבה לילדים.⁶ לשון הילדים מעשירה את חיוניותה של הלשון העברית המדוברת והספרותית, ולשון המבוגרים הטובה, הכתובה לילדים, מאצילה עליהם מרוחה ומיטיבה את לשון הילדים בהתמדה.

חלקו הראשון של המאמר יביא הוכחות אחדות למודעותו הלשונית של עודד בורלא, כפי שהיא משתקפת ביצירותיו בפירוקי צירופים ובתופעות של הומופוניות. מודעותו הלשונית מתבטאת גם בתופעות אחרות, כגון: מוזרויות לשון פונולוגיות ומורפולוגיות,⁷ שירי אבסורד, מבני השמות הפרטיים של הגיבורים ועוד,⁸ ולא כאן המקום לפרט את כולם, כי עיקר המאמר מכוון לתיקוניו הנורמטיביים של עודד בורלא.

התיקונים הנורמטיביים מעלים שאלות ערכיות אחדות:⁹ (1) האם רשאי הסופר להביא לשון משובשת? האין זה עדיף לכתוב בלשון תקינה בלבד, כדי שהילד הקורא ילמד מלשון נכונה? (2) האם יש ערך לתיקון? האם התיקון המכוון נקלט בתודעת

5 מעניין, שבשם התואר משולש קיימות הוראות אחדות, וביניהן: (1) בן שלוש פינות (2) כפול שלושה, כמצוי לדוגמה ביחזקאל מב: ה-1, קהלת ד: יב, ויש אף מפרשים זאת לגבי בעלי החיים הנוכרים בבראשית טו: ט (תרגום אונקלוס, רש"י), אם כי שם יש המפרשים גם במשמעות (3) — בן שלוש שנים. אותן משמעותות לא נמצאו במלה מרובע במקורות, כך על-פי המילונים, ברם מעתק סמנטי מן הסוג הזה עשוי להתרחש.

6 ראה שלונסקי, לעיל הערה 3; וראה גולדברג, בין סופר ילדים לקוראיו, תל-אביב תשל"ח, עמ' 69-76; Kornei Chukovsky, *From Two to Five*, translated and edited by Miriam Morton, Berkeley & Los Angeles 1986, pp. 140-145

7 ראה: אורה (רודריג) שורצולד ורחל משיח, 'מוזרויות לשון אצל עודד בורלא?', ספרות ילדים ונוער יא; חוכרת ד (תשמ"ה), עמ' 23-26, 46.

8 וראה גם את הבית המסיים את השיר 'משחק מלים' שבכפתיחה לעיל.

9 ראה: Paul W. Taylor, *Normative Discourse*, Englewood Cliffs, N. J. 1961, pp. 3-59

הקוראים? (3) אילו שגיאות ראויות לתיקון, שהרי הבחירה היא שרירותית אצל המחבר? האם התיקונים האלה אכן משקפים את הלשון העברית הסטנדרטית? קשה לענות על השאלות האלה בצורה אובייקטיבית, ללא מעורבות שיפוטית-ערכית-סובייקטיבית. לגבי השאלה הראשונה, יכול הטוען לטעון, שאם בספריו של עודד בורלא יש המצאות לשוניות ורמיזות אל לשון לא-תקינה, אסור שילדי בית-ספר ייחשפו אליהם כאל ספרות מופת, כי ילדים צריכים ללמוד לשון תקינה בלבד.¹⁰ לעומת זאת קיימת הגישה, שעל הילד להיחשף לכל סוגי הלשון, כדי שהוא ידע באילו נסיבות להשתמש באיזו לשון.¹¹ לפי גישה זו, כשהילד יודע מי הדוברים, הוא מעריכם בהתאם לרמתם. הוא לומד להבחין בין דברי המספר עצמו לבין דברי הגיבורים האחרים (החיות והילדים), ובכך הוא נחשף לדרכי הבעה שונות ולומד להבחין ביניהן.

השאלה השנייה קשה יותר: היש ערך לתיקון? יש ערך לתיקון אם הוא נקלט בתודעת הדוברים. מחקר שיטתי אמפירי בנושא הזה יכול להוכיח, עד כמה הערות-אגב בעניינים נורמטיביים, המובלעות ביצירה הספרותית, אכן נקלטות,¹² ואין זה מענייננו כאן.

השאלה השלישית היא הקשה ביותר, במיוחד מבחינתה של העברית. ראשית, אין היום תמימות דעים באשר לדמותה של העברית הנורמטיבית. יש מחמירים ויש מתירים; יש הלוחמים בלעז מלחמת חרמה; יש המקפידים בענייני הגייה, מדקדקים בדיבורם ותובעים מן האחרים הקפדה במערכות ההגה והצורות של העברית. אחרים מתמקדים בעיקר בענייני תחביר, אך מעירים גם על בחירות באוצר המלים במקום שיש עמעום במשמעות. גם מי שמקפיד בענייני הגייה נורמטיבית עשוי להכביר במלים לועזיות אף שיש להן תחליף עברי מקובל ונפוץ. אחר יילחם נגד הגיות פעלים משובשות (מְפִיר, מְפִיל), אך יתעלם מהבדלי הגייה בין ה"א לאל"ף או מפראזיולוגיה לועזית המשתקפת במלים העבריות.

שנית, אין הקביעה הנורמטיבית חד-חד-ערכית ומחייבת אליבא דכולם. ספרו של מרדכי בן-אשר, התגבשות הדקדוק הנורמאטיבי,¹³ מדגים כיצד מדקדקים שונים מתייחסים לאותן שאלות שנויות במחלוקת: אחד מחמיר בשאלה נתונה, חברו מקל. לעתים אותו מדקדק משנה את דעותיו מחומרא לקולא בתקופות שונות של חייו — באותו נושא עצמו.¹⁴

ולבסוף, מכיוון שכל קביעה נורמטיבית היא קביעה ערכית ששיקוליה הם במיעוט המקרים לשוניים טהורים, ובמרביתם הם חוץ-לשוניים, חברתיים, פסיכולוגיים, לוגיים

10 ראה דעות המובעות על-ידי מפקחים אצל James Britton, *Language and Learning*, Harmondsworth 1970, pp. 130–131

11 ראה בריטון לעיל, הערה 10, עמ' 133–134.

12 והמחקר לא חייב להתמקד בנורמות הלשוניות דווקא. אפשר לבצעו גם על נורמות בלתי-לשוניות.

13 ראה: מ' בן-אשר, התגבשות הדקדוק הנורמאטיבי, חיפה 1969.

14 לדוגמה: יצחק אפשטיין חזר בו מצורת הגינה כשם פעולה של הפעיל (בן-אשר, שם, עמ' 32–33); יצחק אבינרי הכשיר הרבה צורות תואר-פועל ככתביו המאוחרים (שם, עמ' 41–43); ועוד.

ואסתטיים,¹⁵ הטעמים וההנמקות אינם אחידים. פעמים רבות ההכרעות הן סובייקטיביות, אינדיבידואליות, משתנות מתקופה לתקופה ומקבוצת דוברים אחת לרעותה. הדרישה הנורמטיבית של הגיית חיי"ת ועי"ן לועיות ורי"ש חודל-לשונית בכלי התקשורת נפלה כגזרה שאין הציבור מסוגל לעמוד בה. המרת לעזים במלים עבריות פחתה מאז קום המדינה ועד ימינו, והעתקות המבנים התחביריים מלשונות אירופה ללבושן העברי נפוצות יותר ויותר, מבלי שאיש יוכל לעצור את הסחף. זאת ועוד. יש הטוענים אפילו היום, כי עדיין לא התגבשו לה לעברית נורמות מחייבות אחידות, וכי כל תיקוני הלשון הם בחינת העדפות אישיות של מורים ומדקדים, מבלי שינוסח ספר חוקים מחייב לכול בחינת 'מודל לעברית הסטנדרטית הטובה, שכל משכיל חייב להשתמש בו בדיבורו הפורמאלי ובכתיבתו'. בורלא הנורמטיביסט עוסק בעיקר בשאלות תחביריות ולקסיקאליות, והעדפותיו הן סובייקטיביות, אף שהן משקפות לעתים תופעות שגם המדקדים נדרשו להן. בחלקו השני של המאמר נביא את הערותיו הנורמטיביות ונשקול אותן לגופן מבחינת הסטנדרד הישראלי הרווח.

מודעות לשונית

א. צירופים

אחד המשחקים החביבים על בורלא הוא פירוק צירופים מאובנים לרכיביהם. שעשוע זה מאפשר לו להתבונן בצירוף כמשמעו, וכהרף עין הוא מראה, שהרכיבים אינם אלו שיוצרים את משמעותו של הצירוף השלם. כך בשמועות שמפריחים דיגדיג וגידיגד הדגים (סליחה, אתה דג? עמ' 41):

שמעתי שהים השחור הוא כחול.

שמעתי שהים האדום הוא תכלת.

שמעתי שבים הכספי אין כסף.

שמעתי שבים השיש אין שיש.

שמעתי שבים סוף אין קנה סוף.

שמעתי שהים השקט הוא רועש.

ימים שונים נקראים בשמות מסוימים, אך אין בין השם למרכיביו יחס אוטומאטי: הים השחור אינו בעל צבע שחור, כשם שהים האדום אינו בעל צבע אדום. שני הימים הם בעלי צבע כחול או תכלת. הוא הדין בשמות הימים האחרים. אין כסף בים הכספי, אין שיש בים השיש, אין קני-סוף בים סוף, והאבסורד מגיע לשיאו בסוף שיחת הדגים: הים השקט (=האוקיינוס השקט) אינו שקט כלל ועיקר. נהפוך הוא. הים השקט רועש תרתי משמע: מקים קול שאון, משמיע רעש ורוגז, רועד, מזדעזעז ובעל רעידות אדמה (רעש אדמה).

15 ראה: W. Haas, 'Introduction: On the Normative Character of Language', *Standard Language*, edited by W. Haas, Manchester 1982, pp. 1-36

בדרך של פירווקי צירופים נוצרים גם ביטויים מצחיקים, כמו: קרש עם עיניים, שקר בלי רגליים, כותל עם אוזניים, כליות עם מוסר, יער עם קרחת (כוכבים בדשא, עמ' 51) — המבוססים על הצירופים: עיני הקרש, לשקר אין רגליים, אוזניים לכותל, מוסר כליות,¹⁶ קרחת היער.¹⁷ מייד אחר-כך הוא מוסיף: 'אומרים "אדם בעל מוח חריף"... — האם אפשר להגיד "אדם בעל מוח מתוק" או "אדם בעל מוח חמוץ"? לכאורה, 'מוח חריף' הוא צירוף של שם ולוואי, ואם ניקח את המלה 'חריף' במשמעה המוחשי 'בעל טעם עז ועוקץ' ניתן היה גם ליצור 'מוח מתוק' או 'מוח חמוץ', אך אלו אינם קיימים בלשון, פשוט משום ש'חריף' אינו בעל ההוראה המוחשית בצירוף עם 'מוח',¹⁸ אלא בעל המשמעות השאולה 'בעל שכל חד ומפולפל, יורד לעומקם של דברים'. ודוגמה אחרת: מכיוון שלנחשים אין יד ואין רגל, לשונם חייבת להיות שונה מלשון בני-אדם, כי אין מקום לשתי המלים האלו בלשונם. לכן, עד שלא פורקו הצירופים בעלי 'יד' או 'רגל' לרכיביהם בדרך שפורקו, ספק אם הדוברים היו שמים לב לכך שהם כוללים את שתי המלים האלה, שהרי לשתייהן אין כל משמעות בצירוף. להלן ההקבלות בין לשון הנחשים ללשון בני-האדם (הרפתקאות נמילי, עמ' 20–22):

רגל		יד	
בלשון נחשים	בלשון בני-א	בלשון נחשים	בלשון בני-א
עלייה לבטן	עלייה לרגל	על בטן הטלפון	על יד הטלפון
צבי קל בטן	צבי קל רגל	בואי הנה תכף ומבטן	בואי הנה תכף ומיד
לבטן העסקים	לרגל העסקים	כתב בטן	כתב יד
על בטן אחת	על רגל אחת	בטן אבשלום	יד אבשלום
פשיטת בטן	פשיטת רגל	פושט בטן	פושט יד
		שעון בטן	שעון יד
		הולכים בטן בבטן	הולכים יד ביד
		בטן המקרה	יד המקרה
		בטנו ככול	ידו ככול

השיר 'למה' (נמילי ושירים ועוד, עמ' 54) מבוסס אף הוא על פירווקי מלים וצירופים. הצלע הראשונה בכל זוג שורות מעלה מלה או צירוף הקיימים בלשון בפועל בצד מלים או צירופים דומים מאוד שאינם קיימים בלשון: יש ים המלח — אין ים הסוכר. יש בית ספר — אין בית מחברת. יש מאורע — הוא טוב מאוד. יש כלניות — אין חתניות. יש קרטיב — אין חמטיב. יש טל ביזיה לאנשים — אין כלביזיה לכלבים. הצלע השנייה בכל זוג שורות מעלה אבסורד סמנטי. אפשרויות הצירופים אינן קיימות בעולם המציאות: אין חתולים כחולים, ג'ירפות עם

16 אותו מוטיב מצוי גם ב'צופתי' (עמ' 22). החיפושית אומרת: 'כשעושים מעשה רע — מרגישים מוסר בכליות'. הזכוב שואל: 'ליבוכים יש כליות? אני לא מרגיש מוסר בכלל'.

17 בורלא מביא גם את הצירופים 'רג עם כנפיים', 'נחש עם משקפיים', 'השייכים, כנראה, למבני האבסורד, שבהם אדון במקום אחר.

18 אפשר, כמובן, להזמין במסעדה מנת מוח חריף, אך בהקשר עם אדם, המשמעות הבלתי-מסומנת היא זו השאולה.

כנפיים, חשמל בבקבוקים, עצים עם חלונות, קלמנטינות לבנות ונשיקות צבעוניות. הצלע הראשונה מנגדת 'יש' ואיך. בצלע השנייה יש רק 'איך':

למה יש ים-המלח ואין ים הסוכר? / למה אין חתולים כחולים?
 למה יש בית-ספר ואין בית-מחברת? / למה אין ג'ירפות עם כנפיים?
 למה יש מאורע שהוא טוב מאוד? / למה אין חשמל בבקבוקים?
 למה יש כלניות ואין חתניות? / למה אין עצים עם חלונות?
 למה יש קרטיב ואין חמטיב? / למה אין קלמנטינות לבנות?
 למה יש טלביזיה לאנשים ואין כלביזיה לכלבים? / למה אין נשיקות צבעוניות?

ב. הומופוניות

פעמים אחדות מבסס בורלא את השיחות שמנהלים גיבוריו על ההומופוניות של המלים. הומופוניות זו עשויה להביא לקצר בתקשורת או לחוסר-הבנה. והנה דוגמות אחדות:

1. נמילי מספרת לחיות שראתה ארבעה מְלָחִים (הרפתקאות נמילי, עמ' 34–35), וזו תגובת בני-שיחה:

— 'מלאכים???' שאל הדרבן, 'ראית מלאכים? שעפים? בשמים?'
 — 'לא — מלחים!' אמרה נמילי.
 — 'כמו מלך מלכי המלכים?' אמרה הזברה, 'עם כתר על הראש?'
 — 'לא — לא — מלחים!!'
 — 'אה! עם מְלָח! כמו דגים מלוחים?' אמר הג'ירף.
 — 'לא — לא — לא — מלחים! מלחים!'
 — 'למה הם לחים?' צחק הצבוע, 'לא קר להם? אפשר להצטנן מזה?'
 — 'די הפסיקו!' צווחה נמילי... 'ראיתי ארבעה מלחים. מלחים שיש באניות ובסירות! מלחים שוטים בים! עכשיו אתם מבינים?'

בורלא משחק כאן במלה מלחים הנשמעת כמלאכים בעברית הישראלית, והיא דומה לְמָלְכִים, מְלָחִים ואף למה לחים. אין תמה אפוא, שנמילי כועסת על החיות ומסבירה להן הסבר הקשרי: מלחים של אניות וסירות, השטים בים, בכך היא מסירה כל ספק נוסף של הומונימיות.

2. בספר פשושים ושש בסיפור 'אויב מספר שש' העכברה האם מזהירה את עכברון מפני אויבי העכברים, ומציינת שהאויב מספר שש של העכבר הוא הכוס (הציפור). העכברון אינו יודע מאיזו כוס להיזהר, כי הוא מכיר רק: כוס מים, כוס חלב, כוס מיץ, כוס תה, כוס יין, כוס של אליהו. הוא אינו מבין מה מאיים בהן, עד שהאם חוזרת ומסבירה לו.

3. הירבוע מספר לצופיתי (צופיתי, עמ' 60–63) סיפור על שני שחפים ועורב אחד. מכיון ששלושתם עופות, הוא מכנה את הסיפור בשם 'סיפור עופי' ומגדיר אותו כ'סיפור צבעוני ודקדוקי'. וזה סיפור המעשה: באמצע שדה מכוסה שחפים לבנים עמד עורב שחור. בין זוג שחפים, שחפית ושחף, מתפתחת שיחה. השחפית שואלת אם העורב שייך אליהם. השחף עונה לה, שהעורב אינו אחד מהם, אך הוא אינו יודע מדוע

הוא נמצא ביניהם. השחפית מעלה השערה, שזהו שחף מלוכלך, אך השחף מגיב בהערה מוזרה (לדעת השחפית, ואולי גם לדעת הירבוע המספר): 'הוא עורב'. וכך מתפתח דר־שיח ביניהם:

- למי???
- מה - 'למי'?
- למי הוא אורב?
- לא 'אורב'. עורב. עורב בעיניך. עורב.
- א, אבל - יש לו שתי עיניים... האם הוא יודע לדבר?
- העורב קורא.
- מה הוא קורא?
- מה 'מה הוא קורא'?
- מה קורא העורב? סיפורים? שירים?
- קורא. כשהוא אומר משהו - הוא קורא. העורב קורא.
- המ... בדיוק כמוני. גם לי היה קשה ללמוד בעל פה, והייתי קוראת...
- את אינך קוראת. את צווחת.
- לא נכון. אני אינני צווחת. אין לי סיבה לצווח. זה לא נימוסי.
- כאשר שחף מדבר אל רעהו - הוא צווח! כך קוראים לזה.
- קוראים? מי עוד קורא?
- לא - כך זה נקרא.

השחפית מתגוררת במבוכה בעקבות השיחה הזאת. 'כנראה לא הבינה משהו' מוסיף הירבוע המספר, והיא מסיטה את השיחה לנושא אחר. השיחה לא נמשכת זמן רב, כי סבלנות בני־הזוג פוקעת. זוג השחפים וחבריהם עפים ונשאר העורב לבדו והוא אומר: 'לכן הוא צבע נקי. אבל מי ששחור' - הוא יפה'. כך תם הסיפור.

בורלא משחק כאן משחקי מלים: עורב נשמע כמו אורב, ואם המלה היא אורב, מתבקשת אחריה הצרכה של 'למ'ד 'אורב למישהו'. גם כשנשמע על עורב בעיניך, עורב הכתוב בעיניך, טוענת השחפית: 'יש לו שתי עיניים, משמע, היא לא תפסה כלי-כך את ההבחנה שהשחף ניסה ללמדה. בעקבות השאלה על דיבור העורב מסביר השחף, שהעורב קורא, כשם שהשחף צווח, אך גם בעניין זה השחפית מתקשה. לדידה קורא הוא 'מי שמעיין בכתב או בספר' וצווח הוא רק 'מי שקורא בקול או מדבר בקול רם'. היא אינה מכירה את הביטויים המיוחדים שניתנו בלשון העברית לקולות שמשמיעים בעלי החיים,¹⁹ ולכן היא אינה מבינה דבר מן הדברים שהשחף מנסה ללמדה. השחף - סבלנותו פוקעת, ולכן הוא מתחיל לפרוש כנפיים ולטוס, ובעקבות זאת חבריו. עד כאן הצד הדקדוקי.

הצד הצבעוני של הסיפור נובע רק מהבדלי הצבעים של השחפים והעורב, והוא רק מובלע בסיפור.

4. שיר מיוחד ב'נמילי ושירים ועוד' (עמ' 88) עוסק במלה ההומופונית בול

19 לדוגמה: חמור נוער, ציפור מצייצת, זאב זורד, אריה שואג, תרנגול קורא, פרה גועה, תרנגולת מקרקרת, כבש חונק, סוס צוהל, שה פועה, גדי הומה, כלב נובח וכיו"ב.

במשמעויותיה ובהרכבתה עם הברות אחרות:

נזכרתי היום במלה הזאת: בול/ מלה מצחיקה. לפעמים עץ — הוא בול.
 ויש מין ציפור שקוראים לה בולבול/ מרחשון, החודש — נקרא ירח בול.
 היום, נדמה לי, ירד כאן מבול.../ ומכתב שקיבלתי הגיע בלי בול.
 ויש עוד מלה: ערכוב — זה ערבול, ומרוב הבולים — כבר נהיה לי בלבול.

וראה עוד דיון בהומופוניות בסעיף הדין בתיקונים נורמטיביים.

תיקונים נורמטיביים

בסיפור 'הדבורה' (נמילי ושירים ועוד, עמ' 12–13) מתנהל הדיאלוג הבא בין המספר לדבורה:

- מצאתי את האף שלך. אמרו לי: פרח — זה עגול, רך, מבריק, מתנועע קצת ומריח...
- לא אמרו לך מריח! אמרו לך: נותן ריח. נכון?
- אולי. אינני זוכרת. מה ההבדל?
- הבדל גדול: פרח — נותן ריח. האף שלי — מריח. את הריח של הפרח.
- ואני שמעתי אומרים: הפרח הזה מריח טוב.
- שגיאה. לא נכון.
- אז אתה יודע מה? ... אם לפרח יש אף — אז הוא גם מריח וגם נותן ריח.
- אולי. ואת יכולה כבר להיות מורה לדקדוק.
- בכלל לא הדגתי אותך.
- דקדוק — לא דגדוג.
- אה — דקדוק, זה ריח-מריח. ודגדוג — זה כשמדגדגים ומתפוצצים מצחוק...
- — — —
- הגד, זה פרח?
- כן.
- תביא לי אותו...
- לא אומרים 'תביא'. אומרים: תן לי אותו, בבקשה!
- מה, אתה מורה לדקדוק?
- לא. מורה לציור.
- אז באמת טוב שמצאתי אותך, כי אמרו לי: צאי לסיור והביאי צוף.
- אמרתי ציור, לא סיור.
- — — —

המספר מוצג פה כמורה הרגיש לדרכי התבטאויותיהם של תלמידיו. במקרה זה ה'תלמידה' היא הדבורה הקטנה, שזו לה הפעם הראשונה שהיא יוצאת לחפש צוף, וסוברת שאפו של עודד בורלא הולם את תיאורו של הפרח כפי שנמסר לה בכוורת. צורתו החיצונית של האף מזכירה את הפרח: עגול, רך, מבריק, מתנועע קצת. טעותה נובעת מתפיסת הפועל 'מריח': היא משתמשת אמנם בפועל הזה כהלכתו, שכן האף אמנם מריח (= 'חש בריח'), אך אין הוא מפזר ריח כפי שהפרח צריך להיות. בורלא

יוצר הבחנה ברורה בין מריח = 'חש ריח' ובין נותן ריח = 'מפיץ ריח'. לדעתו, השימוש בצורת מריח להוראה השנייה מוטעה הוא, גם אם הוא קיים בלשון, כפי שמתברר מעדות השמיעה של הדבורה.

אך האם מוצדקת ההבחנה הזאת בין 'מריח' ל'נותן ריח'? האם לא קיימים שני השימושים האלה כמעטק טבעי והתפתחות רגילה שחלה בלשון? במקורות נמצאות שתי הוראות לפועל 'הריח'. בלשון-המקרא משמעותו 'חש בריח'. מלשון-חכמים ואילך הוא נושא גם את המשמעות של 'הפיץ ריח'. כשמתבקש דיוק בהבעה ראוי היה אמנם להבחין ביניהם, אבל אין פסול בשימוש הפוליסמי הזה בפועל הריח.²⁰ מתוך ההקשר מתבררת המשמעות.

התיקון השני שמתקן המספר בדברי הדבורה הוא השימוש ב'תביא-תן'. הדבורה אומרת 'תביא לי אותי'. עודד בורלא מפסיק אותה באמרו 'לא אומרים "תביא"'. אומרים: תן לי אותי, בבקשה', היינו, השימוש בתן עדיף על השימוש בתביא, וראוי להוסיף גם את מלת הנימוס 'בבקשה' למשאלה שהובעה. המורה שבו מנסח את המשפט 'לא אומרים...' בהוראת 'אסור לומר, לא צריך לומר' ולא בהוראת 'אומרים' שבדברי הדבורה לעיל 'שמעתי אומרים'. כדיעבד, השימוש בתביא במקום בתן רווח היום יותר ויותר כפי דוברי העברית הצעירים. חילופיהם נובעים מכך, שלשני הפעלים הוראת 'להגיש'.

שני התיקונים האחרים שמתקן בורלא בדברי הדבורה נובעים מן ההומופוניות²¹ האמיתית או המדומה של זוגות המלים: דקדוק/דגדוג, ציור/סיוור. בזוג הראשון ההומופוניות אמיתית. הקו"ף (k) שלפני הדל"ת (d) מידמה לה בקוליות והופכת לגימ"ל (g), ומכיוון שהמשקל הזה שכוח בשרשים כפולי שורש,²² מידמה גם הקו"ף הסופית לקודמתה, וכך בהגייה דקדוק < דגדוג. הערתו של בורלא ותיקונו כאן אינם אלא משקפים הגייה רווחת המצויה בלשון הילדים קודם שלמדו 'דקדוק' מהו. הזוג 'ציור/סיוור' הומופוני כפי פעוטות. העיצור המחוכם צ (ts) נשלט כפי פעוטות הרבה אחרי שנרכש העיצור החוכך ס (s), ופעמים רבות ילדים מחליפים ביניהם אף בהיותם בני חמש-שש. תפיסה מוטעית זו של הדבורה, הסוכרת שציור הוא סיוור, נובעת מן הבלבול הזה של הצעירים בין שני הצלילים האלו.²³ זאת ועוד. הדבורה משקפת את הדובר הצעיר, התמים, חסר הנסיון. הדבורה מכירה את המלה 'סיוור', שהרי נתבקשה לחפש במהלכו צוף, וספק הוא אם נתקלה אי-פעם במלה 'ציור'. לפיכך היא מתרגמת את המלה הבלתי-מוכרת 'ציור' למלה המוכרת 'סיוור', שהיא גם דומת צלילים. בעקבות התרגום — הטעות.

בספר 'המפלצת החמודה' (עמ' 31) הילדה שירו היא התלמידה חסרת הידע

20 וראה דיון בנושא אצל חנוך ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 113-114, וראל אחרים המצוטטים שם.

21 וראה לעיל סעיף ב במודעות הדקדוקית.

22 השווה: בלבול, זמזום, רשרוש, שפשוף, שרשור, לבלוב, קרקור וכו'.

23 עדות לכך נמצא ברכישת לשון בכלל. ראה: Roman Jakobson, *Child Language, Aphasia and Phonological Universals*, The Hague & Paris 1968, pp. 55-56

והנסיון, ואילו המפלצת החמורה והצעירה בת אלף השנה היא הידענית ממנה. שירז כותבת שיר על הפרדה הנאנחת וטוענת שרק לפרחים, לדגים ולכבשים טוב. את המלה כבשים היא כותבת בקו"ף. המפלצת מתקנת את כתיבה.

ומה בכך? אלמלא מודעותו הלשונית של בורלא לשגיאות הכתיב שעושים ילדים, ואלמלא מגמתיותו בתיקון הלשון, ספק אם היה עולה הנושא בכתביו. במכוון הוא כותב את דברי הילדה בשגיאה, כדי שהוא יוכל גם לתקנה כבדרך אגב.

בספר כוכבים בדשא (עמ' 54) לעומת זאת, מספר בורלא על השלדג שהיה חושב בשגיאות: 'מי שלא כחם — שילך למצו את מה שלא איה', קרי: מי שלא חכם, שילך למצוא את מה שלא היה. שגיאותיו הן שגיאות כתיב הנובעות מדרך ההגייה: אין הבדל בין ח"ית לכ"ף, לפיכך הכתיב הוא כחם. אין הוגים את האל"ף בסוף תיבה, ומכאן למצו במקום למצוא. בפועל היה הה"א אינה הגויה בפני ישראלים רבים, וכך היא מומרת באל"ף במלה איה. ומכל מקום, תוכן המשפט עצמו מעיד על שגיאה לוגית: רק טיפש יחפש את מה שלא היה.

שלושה חמורים חברים שותפים בהרפתקאות אחדות הם חמורלה, חמוריקו וחמורון (כשם הספר). חמוריקו השובב מציע: 'נשב על שפת התעלה, נעצום את עינינו ונתחלק!' חמורון מתקן אותו: 'אומרים: נחליק'. בורלא מספר על תגובת חמוריקו: 'חמוריקו הביט אליו בתימהון ובעיניים פקוחות לרווחה, ולחש: "מורה לדקדוק". ואחר כך המשיך: "נחליק" ... (עמ' 8).

עודד בורלא מבליע כאן הערה דקדוקית נורמטיבית,²⁴ שרוב ציבור דוברי העברית אינו מכירה ואינו מודע לה. הוא מבחין בין נתחלק = 'ניקח חלק כחלק', ובין נחליק = 'נגלוש', ננוע חלקות'. ואף שהוא מציין הבחנה מפורשת זו בסיפור הזה, אין הוא נמנע מן השימוש בפועל התחלק בהוראת 'גלש', עשה דרכו כבמגלשה'; לדוגמה, בספר שלוש ועוד כחול הקנגרו מתחלק על הצבים; הנמר ובן האיכר מתחלקים בנהר ונופלים למים.²⁵

ראובן סיוון²⁶ מציין, ש'מדקדים מערערים על השימוש בפועל "התחלק" כביטויים כמו "הילד התחלק בשלג", "המכונית התחלקה". טוענים שבספרות התלמודית הפועל הוא "החליק" בהפעיל לעניין זה, והדין עמהם, אלא שעם זאת אין לשלול צורה זו של פועל כהתפתחות מחודשת של ימינו'. 'עוד מוסיף סיוון ואומר: 'אין "לאסור" "התחלק" כדיבור עממי. אין בכך שום עברה על חוקי הדקדוק לא בצורה ולא במשמע'. יש לזכור עם זאת, שהחליק בלשון חכמים הוראתו 'מעידה, נפילה', ואילו בעברית החדשה אין לשימוש הרווח רק הוראת מעידה אלא נוספת לו הוראת 'תנועת בדרך חלקה'. וכשם שקיימים יחסי שם-תואר/התפעל במקרים כמו

24 ראה: 'עקב בהט ומרדכי רון, ודיק, תל-אביב תשל"א, עמ' 134-135; יצחק פרץ, עברית כהלכה, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 84.

25 לא רשמתי את כל ההיקריות של 'התחלק' בספריו, אלא רק את אלו שלעיל, ואפשר, שהן עדות לשימוש מוקדם של הסופר, לפני שהוא עצמו היה מודע להבחנה בין התחלק להחליק, שהרי 'שלוש ועוד חול' התפרסם ב-1969, ו'חמורלה, חמוריקו וחמורון' ב-1973. מכל מקום, הפתיע אותי השימוש הילדותי של 'התרטב' במקום 'רטב' באחדים מספריו, למשל כוכבים בדשא, עמ' 64-65.

26 ראה: ראובן סיוון, לקסיקון לשיפור הלשון, תל-אביב 1969, עמ' 86.

יבש/התייבש, ישן/התיישן, כך יכולה להיווצר הקבלה בין חלק להתחלק ללא שמץ של הוראה שלילית שב'מעידה', שהיה לפועל 'החליק' במקורות.

תיקון לקסיקאלי מכוון נמצא בספר 'מכתבים לליאורה'. הסנאי מלמד את עודד לומר את המלה בטנים העברית במקום פיסטוקים השאולה (עמ' 14).

באותו ספר מרגיז הנקרן את עודד המספר (עמ' 74-75, 120-121, 133). לשונו מיוחדת ומשובשת:

1. צורת העתיד של גוף ראשון מתחילה ביו"ד: אני ייתן, אני יהיה, אני יזכור.
 2. בנטיית מלות היתם 'שלי' ו'אלי' יש חיריק במקום סגול או צירה: שלי, שלו, אלינו.
 3. צורות הזכר והנקבה משובשות אצלו: איזה תולעות, תולעות וחיפושיים (=תולעים וחיפושיות), חיפוש או תולעית (=חיפושית או תולעת), השעה אחד עשר (=השעה אחת עשרה).
 4. צורות פועל אחדות מומצאות דווקא בהתפעל: מי הצטנן אותך (כשעודד מספר לנקרן שהוא מצונן) ומתחלמים לי חלומות.
 5. כינוי הקניין פרוד במקרים כמו: השם שלי, האישה שלי, יוצא לו הנשמה שלו, נתן לי אחד דבורה עקיצה בלשון שלי, מה אתה חושב במוח שלך.
 6. צורת עבר מובעת ב'היה + בינוני': איך אני הייתי לומד בניברסיטה?
 7. כינויי הרמז והסיתום קודמים לשם המיודע בדרך-כלל ואינם מותאמים לו תמיד במין, במספר וביידוע: בזה המקומות (המ"ם בקמץ, ללא היחטפות לשווא), זו הברכה, זה התולע, לזה בן הרימה והתולעה, זה הדבורים, איזה דיבורים זה, זה ההוא התולע, זה האישה, אחד דבורה.
 8. לעתים קרובות מומר החולם בשורוק, במיוחד בצורות הבינוני של בניין קל: יושב, עובד, אוכל, חושב, בולע, יוצא,²⁷ וכן במלים אותן, אותי, יותר, אוכל.²⁸
 9. ביטויים וצירופים משובשים: עם הכור והארץ (=בור ועם הארץ), בניברסיטה (= באוניברסיטה) תשכב למנוחות (= תנוח), תה חמוצה (= תה עם לימון, תה חמוץ), פָּבֵר (בסגול), קָצַת (בסגול), מְקוּמוֹת (בקמץ).
- טווח השגיאות מגוון: משגיאות נפוצות בפי דוברי העברית הישראלית ועד לנדירות ביותר. התופעה הראשונה (עתיד גוף ראשון בתחילית יו"ד) שכיחה בפי דוברי העברית הישראלית,²⁹ ולא רק בפי ילדים. תופעות 2, 3, 4- שכיחות בלשון הפעוטות. הראשונה ביניהן (2) נובעת כנראה מן ההדרגתיות שברכישת התנועות.³⁰ האחרות נובעות מן התפיסות הדקדוקיות, ההכללות והגזירה לאחור שבפי ילדים: תולעות (כמו צלחות, השווה: תולעת, צלחת; ואולי בהשפעת תולעה?), חיפוש, חיפושיים, תולעים (המצאות תופשיות), ומן הבלבול במספרים: שעה אחד עשר, אחד דבורה, ומן היצירתיות: הצטנן, מתחלם.

27 אם כי יש גם עושה, דופק, יורד, שותה בחולם.

28 לשון אכילה בעתיד. הצורה חריגה מן ה"סדירות" של 1 לעיל, כי אין כאן יו"ד תחילית.

29 סופרים ועיתונאים כעמוס קינן, אדם ברוך ואהרן בכר משתמשים היום בדרך חירות בכתיבה לייצוג הדיבור הרווח.

30 תנועת i נרכשת לפני e. ראה יעקובסון, הערה 23 לעיל.

תופעה 5 מיוחדת ומשקפת שני טיפוסים חריגות מן השימוש הנורמטיבי: (א) שם ואישה נטויים כשמי, אשתי בלשון הסטנדרטית. (ב) כמה ששייך לגוף האדם ולנשמתו, אם הוזכר הגוף הדקדוקי קודם לכן, אין משתמשים כלל בכינוי החבור: יוצאת לו הנשמה, נתנה לו עקיצה בלשון. עצם השימוש ב'לו' רומז אל הגוף ואין צורך בתוספת היתרה במלה שלו אחרי נשמה ולשון. השימוש ב'מוח שלך' במשפט 'מה אתה חושב כמוח שלך' הוא עודף, משום שממילא החשיבה נעשית במוח. הן תופעה 5 והן תופעה 6 (היה + כינוי לציין עבר) נפוצות בלשון השכבות החברתיות הנמוכות, ונדירות בלשונם של המשכילים.

שאר התופעות הן אידיולקטיות לנקרן, ומזכירות באופיין שגיאות של עולים חדשים או של אנשים שאינם שולטים בשפה העברית. במקרה זה עודד בורלא חורג ממנהגו ואינו מתקן במכוון את לשונו של הנקרן. הוא "מעתיקה" בצורתה. ההיתר לכך ניתן מייד אחרי שהנקרן החל לדבר:

– 'אה, תשמע! אמר הנקרן, 'מה אתה יושב בזה המקומות כל הימים, אה? איפה אתה עובר? איזה תולעות אתה אוכל?'
 – 'מדרך הנימוס יהיה אם תציג את עצמך לפניי קודם שתדבר אליי בשפה שבורה ומשובשת זו שלך' אמרתי.

לשון הנקרן שבורה ומשובשת מכדי שניתן יהיה לתקנה, לכן עודד בורלא מביא אותה כלשונה, בשיבושיה הרבים, ורק פה ושם, אגב הדיאלוג, הוא חוזר על דברי הנקרן בצורה הנכונה. לדוגמה:

– '... איך אני הייתי לומד בניברסיטה? איך?'
 – 'אתה? למדת באוניברסיטה?' (עמ' 120)

הנקרן: הייתי לומד; בורלא: למדת. הנקרן: בניברסיטה; בורלא: באוניברסיטה.

– 'מה רמשים? איזה דיבורים זה? תולעות וחיפושיים!'
 – 'כן, אני יודע. תולעים וחיפושיות הם רמשים.' (עמ' 121)

הנקרן: תולעות וחיפושיים; בורלא: תולעים וחיפושיות.

הילד הקורא את הסיפור מבחין מייד בהבדלים בין הלשון הנורמאלית של המספר לבין הלשון המשובשת של הנקרן, ומבין את מוזרויות הלשון וחריגותן מן הלשון המקובלת עליו בשימוש היום-יומי.

הספר 'כוכבים בדשא' בנוי כולו על מפגשים בין הסופר לילדי שכונתו בתקופת החופשה. בשאר ימות השנה הוא מורה שלהם; בתקופת החופשה הוא נפגש עמהם, כותב לכבודם סיפורים ושירים ומשוחח אתם על עניינים הקרובים לעולמם. ואף שהוא מתרועע אתם, הוא נשאר בגדר המורה (בחופשה) והמבוגר, ולפיכך הוא נותן היתר לעצמו לתקן את לשונם מפעם לפעם. הוא בעצמו שם את השגיאה בפי הילדים, כדי שיוכל לתקנה.

יפעת אומרת: 'אז מה? בכל-זאת השירים מאד יפים.' תגובת המספר היא: "תודה יפעת", אמרתי, "אבל צריך להגיד «יפים מאד». זה נכון יותר.

או יותר נכון...'' (עמ' 26). הוא מבדיל בדין בין מאוד לבין יותר. מאוד צריך לבוא אחרי שם-התואר דווקא, ולא לפניו, וכך הוא מתקן את יפעת. יותר לעומתו מקומו לפני שם-התואר, ולכן הוא עצמו מתקן את 'נכון יותר' ל'יותר נכון'.

רון מציע: 'אם תעשה ספר מכל הסיפורים והשירים שאתה קורא לנו — זה יהיה ספר נורא יפה! עודד מגיב: 'רעיון לא רע, אלא שאין אומרים "נורא יפה" אלא "יפה מאוד"' (עמ' 51). הוא מתקן את 'נורא', שם-התואר שהפך לתואר-פועל בלשון המדוברת, לתואר-הפועל התקין 'מאוד', ומציב אותו במקומו אחרי שם-התואר. תיקון זה מתאים למקובל בדקדוק הנורמטיבי. ראובן סיוון טוען לגביו: ³¹ 'ודאי שיש תארים רבים פשוט, יפה, טוב, נכון... העשויים לשמש, והמשמשים כתוארי פועל, ואף-על-פי-כן אין בכך להצדיק שימוש המוני ב"נורא" זה בלשון תקינה. "נחמד נורא", "אני אוהבת אותו נורא" — ביטויים אופייניים ללשון המונית הם ומקומם לא יכירם בלשון התקינה.'

במקום אחר אומרת טלאל: 'אני כבר ניסיתי אולי — המון פעמים'. עודד מזדרז לתקן: 'אומרים "הרבה פעמים" טלאל' ושואל: 'מי עוד רוצה לנסות?' (עמ' 40). המלה המון היא שם עצם המשמש בסמיכות להוראת 'הרבה, שפע'. היא מצויה כבר במקרא בשימוש הזה (לדוגמה: אב המון גויים), אך היום היא נחשבת המונית משום מה, ³² ולכן מזדרז בורלא לתקן את טלאל.

סוף דבר

הדוגמות שהובאו במאמר לוקטו מתוך כל ספריו של עודד בורלא, ³³ והן מפורזות בהם כבאקראי. ככלות הכול, אין בורלא מורה לדקדוק ואין עיסוקו בהוראה מכוונת ומתקנת של העברית. האם תיקוניו אקראיים או ניכרים בהם עקרונות מסוימים? אם נתייחס לתחומי הלשון שמתקן בורלא, נמצא, שמיעוטם עוסקים בענייני כתיב (כבשים, חכם) ובפונטיקה (דקדוק-דגדוג, ציור-סיוור). רוב התיקונים הם לקסיקאליים-תחביריים. הוא בורר מלים מדויקות יותר תחת הכלליות (לדוגמה: נותן ריח במקום מריח, מחליק במקום מתחלק, תן במקום תביא, מאוד במקום נורא והרבה במקום המון), ומתקן סדר מלים במשפט: מאוד יפים < יפים מאוד. הוא מתקן גם צורות ריבוי דקדוקיות שגויות (תולעות וחיפושיים < תולעים וחיפושיות), ויש גם תיקון מורפוסנטקטי אחד: הייתי לומד < למדתי. ברם, את השיבושים המורפופונמיים המרובים של הנקדן הוא משאיר כקוריוז המאפיין את דיבורו, ואינו מתקנם. נראה, שהדיוק בהבעה הוא העקרון המנחה אותו בתיקוניו, וכאלה הן מרבית הערותיו הנורמטיביות.

והאם יש תועלת בהערות הנורמטיביות האלה? האם הקורא לומד מהן? אין בידי

31 ראה סיוון (לעיל, הערה 26), עמ' 203.

32 ראה מה שכתבנו בהקדמה על הסיבות לקביעת הנורמה.

33 ארבעים ושלושה במספר. מתוכם אחדים הם סיפורים לפעושות, ובהם הלשון תקינה, ואין בהם שום דיון בענייני לשון. רק באלו המכוונים לילדי בית-ספר יש תיקונים ושעשועי לשון מכוונים.

תשובה לשאלה זו, כי בדיקה כזאת צריכה להיעשות בנפרד.³⁴ ברור לי שכתבתו של בורלא בכלל, כשמשולבים בה משחקים המעוררים מודעות לענייני לשון (כגון אלו שנסקרו בסעיף א) ותיקוני לשון, מביאה בעקיפין את הקורא למחשבה על הלשון שהוא משתמש בה ובכך חשיבותה.

ואסיים בבית הראשון של השיר, שסיומו הובא בראש המאמר:

לפעמים משחק אני קצת במלים
זה הרבה יותר טוב מלשחק בטילים
כי מלים לא גורמות נזקים גדולים
אך טילים — — — .

ספרי עודד בורלא שזכרו במאמר (לפי שנות פרסומם)

- מכתבים לליאורה, תל-אביב 1960 (עם עובד).
- שלוש ועוד כחול, תל-אביב 1969 (עם עובד).
- קמיורה, תל-אביב 1970 (הקיבוץ המאוחד).
- נמילי ושירים ועוד, תל-אביב 1972 (מזרחי).
- חמורלה, חמוריקו וחמורון, תל-אביב 1973 (ספרית הפועלים).
- הרפתקאות נמילי, תל-אביב 1974 (עם עובד).
- המפלצת החמודה, תל-אביב 1976 (צ'ריקובר).
- סליחה, אתה דג?, תל-אביב 1978 (הקיבוץ המאוחד).
- צופיתי, תל-אביב 1979 (הקיבוץ המאוחד).
- כוכבים בדשא, תל-אביב 1980 (רוני גל).
- פשושים ושש, תל-אביב 1982 (ספרית הפועלים).

34 וראה מה שכתבתי בהקדמה בעניין מחקר אמפירי אפשרי.